

ՂԱԶԱՐՅԱՆ ՌՈԲԵՐՏ

ԽԵԹԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐԱՎԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆԸ

Խեթական տերության հարավարևելյան երկրամասերից մեկն էր Թեգարաման: Աշխարհագրական առումով այն մասն է կազմում Հայկական լեռնաշխարհի, որով և նրա պատմությունը մեզ համար կրկնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում: Նկատի ունենալով հայ ժողովորի ազգածագման զգալի աղերսները վերինեփրատյան տարածաշրջանի հետ¹ մասնագետներն ավանդաբար հակված են եղել նոյնացնելու «Տուն Թորգոման» անդրեփրատյան տարածաշրջանում դեռ մ.թ.ա. II հազարամյակից հիշատակվող Թեգարամա (ասորեստանյան Թիլ-Գարիմմու) քաղաքի հետ: «Տուն Թորգոման» բառացիորեն կըրկնում է Աստվածաշնչում հիշատակվող Bet-Togarma-ն²: Թեգարամա երկրի պատմության ուսումնասիրությունը կարևոր է նաև այն առումով, որ հայոց մատենագրության մեջ, սկսած Մովսես Խորենացուց³, Հայկ Նահապետը կոչվում է «Թորգոմի որդի», իսկ հայ ժողովուրդը՝ «ազգն Թորգոմայ»⁴:

¹ Ըստ Գր. Ղափանցյանի՝ աստվածաշնչյան, հայերին խորիրդանշող Թողարմա անունը միջնադարյան հայ գրականության մեջ վերափոխվել է որպես Թորգոմ, որի որդին էր համարվում Հայկը: Ըստ հեղինակի՝ իին հայերն ապրում էին Թիլ-Գարիմուտամ: Քանի որ այդ տարածքը մոտ էր Հայասային, դրանով է հեղինակը բացատրում այդ տարածքների հայացումը (մթ.ա. XII-VIII դր.) (Կապանցի Գր., Историко-лингвистические работы. К начальной истории армян. Древняя Малаая Азия, Ереван, 1956, стр. 141-142):

² Աստվածաշունչ, Եզեկիէլ, ԻԷ, 14, ԼԸ, 6:

³ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Գիրք առաջին: Հայոց մեծերի ծննդաբանությունը: Այն մասին, որ Նոյի որդիների ծննդաբանությունը հավասար է գալիս մինչև Արքահամ, Նինոս և Արամ, և թե Նինոսը ոչ Բելն է և ոչ Բելի որդին: Երևան, 1997, էջ 75, 76:

⁴ Տե՛ս նաև Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1996, էջ 9, 15, 39, 40: Տուն Թորգոմայի հարցին առավել մանրամասն և հանգամանալի անդրադարձել է Ա. Քոյսյան իր «Տուն Թորգոմայ (առասպել և իրականություն)» (Երևան, 1998) աշխատության մեջ: Ըստ նրա՝ «Տուն

Թեգարամայի վերաբերյալ առաջին տեղեկությունները հայտնվել են Քանեսի (Նեսայի) «կապաղովկիական աղյուսակներում» (մ.թ.ա. XX-XVIII դդ.): Քաղաքն առևտրական կապեր է ունեցել տարածաշրջանի բազմաթիվ բնակավայրերի հետ: Նրանցից մի քանիսը (օրինակ՝ *Abu(x)uhta-ն*, *Kuruşşa*, *Tiburzia*) կարելի է տեղորոշել Թեգարամայի մոտ⁵: Թեգարաման կարևոր առևտրական տարանցիկ կենտրոններից մեկն էր տարածաշրջանում: Առևտրական ճանապարհը, որ սկսվում էր Աշշուրում, անցնում էր Թեգարամայով և հասնում Քանես⁶: Հավանաբար քաղաքում կային աշշուրական առևտրական գաղութ (կարում) և գաղութի վարչակազմ (Յահամ կամ *bēt kārim*)⁷:

Եթե Քանեսի աղյուրներում տրված է, որ Թեգարաման բնակավայր է, ապա խեթական աղյուրներում այն նշված է որպես և՛ Երկիր, և՛ քաղաք: Օրինակ՝ Խաթթեփի արքա *Sēlēψήնուի* (մ.թ.ա. 1525-1500 թթ.) «Հռչակագրում» նշվում է, որ դեպի հարավ շարժվող Խաթթեփի արքա Խանթեփի Լ-ը (մ.թ.ա. մոտ 1590-1560 թթ.) ճանապարհին կանգ

«Թորգոման» պետք է մուտք գործեր հայոց մատենագրություն Աստվածաշնչի միջոցով, իսկ Եփրատից արևմուտք ընկած տարածքը՝ Մելիդ-Թեգարաման (հետագայի Փոքր Հայք), պետք է կարևորագույն դեր խաղար հայկական Էթնոսի և պետականության համախմբման գործում, որպեսզի հետագայում հայոց ինքնագիտակցության մեջ արմատավորվեր նախահայր Թորգոմի և նրա հետնորդների մասին վերհուջ տեսքով:

⁵ Սոորու ներկայացնում ենք այդ բնակավայրերի ամբողջական ցանկը՝ *Abu[x]hta*, *Apaludana*, *Apum*, *Banišra*, *Buruddum*, *Durhumit*, *Haqa*, *Harranu*, *Hattum*, *Hurama*, *Hurumhaššum*, *al-İsurraqatim*, *Kakaruwa*, *Kaneš*, *Kuburnat*, *Kurušşa*, *Kuššara*, *Luhuzattiya*, *Mamma*, *Nihriya*, *Pahatima*, *Purušhaddum*, *Sukukli*, *Supana*, *Šalahšuwa*, *Šalatuwar*, *Šamišuna*, *Talpa*, *Tiburziya*, *Timelkiya*, *Wašhaniya*, *Wahšušana*, *Wilušna*, *Zalpa*, *Ziluna*, *Zukua* (*Bayram S.*, *New and Some Rare Geographical Names in the Kültepe Texts*, *Archivum Anatolicum*, 3, Ankara, 1997, pp. 41-66).

⁶ Bobokhyan A., Kommunikation und Austausch im Hochland zwischen Kaukasus und Taurus, ca. 2500-1500 v. Chr., BAR International Series 1853, 2008, S. 25, 71.

⁷ Sté'u Barjamovic G., A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period, Copenhagen, 2011, pp. 122-133, ծան. 376): Sté'u նաև Bilgiç E., Die Ortsnamen der “kappadokischen” Urkunden im Rahmen der alten Sprachen Anatoliens, Archiv für Orientforschung, 1951, 15, S. 36.

է առնում Թեգարամա քաղաքում⁸: Նոյն տեքստի մեկ այլ մասում տրվում է, որ Խանթիլիի օրոք սպանում են Շուկշիյա քաղաքի⁹ թագուհուն և նրա Երեխաներին: Նշվում է, որ մինչ այդ նրան և նրա ընտանիքին տարել էին դեպի Թագարամա քաղաք, որի մոտ էլ, հավանաբար նրանց սպանել էին¹⁰: Թեգարամայի վերաբերյալ տեղեկություն կա նաև խեթական սահմանապահ հրամանատարներին տրված հրահանգների տեքստում¹¹ (հավանաբար, Առնովանդա 1-ի ժամանակաշրջանը (մ.թ.ա. XV դարի 1 կես), որտեղ նշվում են զինվորներ Կասսիյայից, Խիմուվայից, Թեգարամայից և Խոնվայից¹²:

Խաթթի արքա Սուպահլովիումա 1-ի (մ.թ.ա. 1344-1322 թթ.)՝ Միտաննիի արքայազն Շատտիվազայի հետ կնքված պայմանագրի պատմական նախաբանում տրվում է այս մասին, որ Սուպահլովիումայի հոր՝ Թուրիսալյա III-ի օրոք (մ.թ.ա. 1360-1344 թթ.) մի շարք Երկրների հետ միասին Խաթթիին թշնամացել էր նաև Թեգարամա Երկրի կեսը: Խեթերին հաջողվում է վերականգնել իրենց հշխանությունը Թեգարամայում և հարակից տարածքներում, սակայն ըմբռստացած Երկրամասերի բնակչության մի մասը հեռանում է դեպի Խոնվա¹³: Խեթերը ներխուժում են նաև Խոնվա, հայթում բոլոր այդ

⁸ Տե՛ս Van den Hout Th. P. J., The Proclamation of Telipinu (1.76), The Context of Scripture, vol. I. Canonical Composition from the Biblical World, ed. Hallo W., Leiden-New York-Köln, 1997, p. 195; Hoffmann I., Der Erlass Telipinus, Heidelberg, 1984, S. 20-21.

⁹ Շուկշիյա քաղաքի տեղադրության վերաբերյալ տե՛ս Del Monte G., Tischler J., Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes, VI. Die Orts-und Gewässer-namen der hethitischen Texte, Wiesbaden, 1978 (այսուհետ' RGTC, VI), S. 363-364.

¹⁰ Այս իրադարձության վերաբերյալ տե՛ս նաև Hoffmann I., Der Erlass Telipinus, S. 22-23; Helck W., Die Šukziya-Episode im Dekret des Telipinu, Die Welt des Oriens, 15, 1984, S. 103-108; Soysal O., Noch einmal zur Šukziya-Episode im Erlass Telipinus, Orientalia, 1990, 59, S. 271-279.

¹¹ Keilschrifturkunden aus Boğhazköi (այսուհետ' KUB) XIII 2 III.

¹² Goetze A., An Old Babylonian Itinerary, Journal of Cuneiform Studies, 1953, Vol. 7, N 2, p. 69. Houwink Ten Cate Ph. H. J., The Records of the Early Hittite Empire (c. 1450-1380 B.C.), Istanbul, 1970, pp. 67, 70.

¹³ Տե՛ս Beckman G., Hittite Diplomatic Texts, Atlanta, 1996, pp. 38-39.

ուժերին¹⁴: Սուպահլովիումա Ի-ի տարեգրությունում նշվում է, որ Խաթթի արքան դեպի Խուրրի Երկիր արշավելու ճանապարհին կանգ է առնում Թեգարամա Երկրում, որտեղ Տալպա քաղաքում զորքերի զրատես է անցկացնում: Այնուհետև տեղի ունեցած ճակատամարտում խեթերը հաղթանակ են տանում, իսկ թշնամին փախչում է դեպի Թեգարամա Երկրի լեռները¹⁵: Փաստորեն Տալպա քաղաքը մտնում էր Թեգարամա Երկրի կազմի մեջ: Տեքստից պարզ է դառնում նաև, որ Թեգարաման լեռնային Երկրի էր¹⁶:

Մուրսիլի II-ի (մ.թ.ա. 1321-1295 թթ.) «Ընդարձակ» տարեգրության 9-րդ տարում Խաթթի արքան, գտնվելով Թեգարամա Երկրում¹⁷, այստեղ ռազմական խորհուրդ է հրավիրում և որոշում կայացնում ձմեռնամուտի պատճառով և իր զորավարների խորհրդով չարշավել դեպի Հայասա (Ազզի)¹⁸ հետաձգելով այդ ռազմական գործողությունը մինչև հաջորդ տարի: Խաթթուսիլի III-ի ժամանակաշրջանի (մ.թ.ա. 1267-1237 թթ.) տեքստերից մեկում նույնպես հիշատակված է, որ Խուվան հարձակվել էր Թեգարամա Երկրի վրա¹⁹:

¹⁴ Կուրտախսա քաղաքի զորքերին, Արավաննա քաղաքի զորքերին, Զազիսա Երկրին, Կալասմա Երկրին, Տիմանա Երկրին, Խալիվա լեռան Երկրին, Կարնա լեռը, Տուրմիտուս քաղաքի զորքերը, Ալսա Երկիրը, Խուրմա Երկիրը, Խարանա լեռը, Թեգարամա Երկրի կեսին, Տեպուրզա քաղաքի զորքերին, Խազկա քաղաքի զորքերին, Արմատանա քաղաքի զորքերին:

¹⁵ Güterbock H.G., The Deeds of Suppiluliuma as told by his Son, Mursili II, Journal of Cuneiform Studies, 1956, 10, p. 93.

¹⁶ Նմանապես նաև խեթական տեքստերից մեկում (Keilschrifttexte aus Boghazköi (այսուհետ՝ KBo) 12.140 Rs 8') տրված են Թեգարամայի լեռները (հավանաբար Ջիգոն Բասիլիկոն լեռները (Անտիտավլոս լեռնաշղթայի արևելյան ճյուղավորությունը), տե՛ս Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 52):

¹⁷ KBo IV 4 III 19-22 (Götze A., Die Annalen des Muršiliš, Mitteilungen der Vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft, 1933, 38, (այսուհետ՝ AM) S. 124-125). «Տասնամյա» տարեգրությունում տրված է, որ Խաթթի արքան գալիս է Կիցցուվատնայից (Փոքր Ասիայի հարավ-արևելյում), սակայն նշված չէ, թե որտեղ է գալիս:

¹⁸ Այդտեղ տրված է նախկինում (Թուրիխալիյա III-ի օրոք) Խաթթիում տեղի ունեցած իրադարձությունների վերաբերյալ տեղեկություն (տե՛ս Laroche E.,

Թեգարաման նաև հաթթի կարևոր հոգևոր կենտրոններից մեկն էր: Հայտնի են Թեգարամայի ամպրոպի աստվածը, արական և իգական աստվածությունները¹⁹:

Խեթական տերության անկումից (մ.թ.ա. 1180-ական թթ.) հետո Թեգարամայի վերաբերյալ տեղեկություններ կան պահպանված ասորեստանյան աղբյուրներում, Աստվածաշնչում²⁰ և հայկական սկզբնադրյուրներում:

Հետազոտողների մեծ մասը Թեգարաման տեղորոշել են ներկայիս Գյուրուն բնակավայրի տեղում²¹, կամ Գյուրունից հարավ՝ Էլիստանի (Ալիստանի) հովտում²²:

«Խեթական տերության աշխարհագրություն» աշխատության հեղինակները Թեգարաման տեղորոշում են Վերին Երկրի և Կումմանինի միջև՝ խեթական Դահարա (Մելաս²³ - Ռ.Դ) գետի ավազանում²⁴: Ն.

Catalogue des textes hittites, Paris, 1971, 267p. Premier Supplément, RHA, 1972, № 30, (CTH) 88 (KBo VI 28 obv. 12):

¹⁹ KUB VI 45 II 66f. = 46 III 32f.; KBo XII 140 Rs. 8.

²⁰ «14 Թորգոնայ տնից մարդիկ է, որ ծիերով, հեծալներով ու ջորիներով լցրել են քո (Փյունիկիայի Տյուրոս քաղաքը - Ռ.Դ.) շուկաները» (Եզեկիելի մարգարեկինը 27 Ողբ Տիլոսի վրայ): «6 ... Թորգոնայ տունը՝ հիախսի կողմերից, ու բոլոր նրանց, որ նրա շուրջն են, բազմաթիւ ազգերի է՝ թեզ հետ» (Եզեկիելի մարգարեկինը 38: Գոգի ու Մազոգի մասին): Աստուածաշնչ: Մայր Առող Ս. Էջմիածին, 2007: Արեւելահայերէն նոր թարգմանութիւն, էջ 1316, 1330:

²¹ Gürün-ը (հայ.՝ Կիւրին, Կյուրին) բնակավայր է Սերբաստիայի նահանգում: Տե՛ս Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Երևան, 1986, հ. 1, էջ 924: Այս տեղադրությունն առաջին անգամ առաջարկել է Է. Ֆոն-ները (Forrer E., Die Provinzeinteilung des assyrischen Reiches, Leipzig, 1920, S. 75): Տե՛ս նաև Sandaljian J., Thogarma, maison de Thogarma, Pays thogarmien. Histoire documentaire de l'Arménie des ages du paganisme (1410 av.-305 apr. J.-C.), Rome, 1917, pp. 110-120. Քասունի Ե., Նախահայկական Հայաստան, Պէյոսիք, 1950, էջ 79, 80: Աղոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 41, 42, 310: Maxwell-Hyslop K.R., Assyrian Sources of Iron. A Preliminary Survey of the Historical and Geographical Evidence, Iraq, 1974, XXXVI, p. 150.

²² Ալիստանի վերաբերյալ տե՛ս Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Երևան, 1986, հ. 1, էջ 71:

²³ Մելաս գետի վերաբերյալ տե՛ս Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 66, 100:

Մարտիրոսյանը նույնպես անդրադարձել է Թեգարամայի տեղորոշմանը: Ըստ նրա՝ Թեգարամա երկիրը գտնվում էր հետագայի Դերսիմի շրջանում և սահմանակից էր Խոտվային, Կասկային, Մելիդին²⁵: Ըստ Գր. Ղափանցյանի՝ Թեգարաման գտնվում էր Դիվրիգի և Մելիդի միջև²⁶: <. Տաշյանը Թեգարաման տեղորոշում է Կարգամիսից հյուսիսից Սամոսատից մինչև Մելիդ: Ըստ նրա՝ Թեգարաման սկզբնապես ներառում էր Կոմսի (= Կոմագենե), Melite և Til-Garimmo երկրները. ավելի ուշ այդ երկրներն առանձնացան Թեգարամա երկրամասից²⁷: Ֆ. Կոռոնելիուսն իր աշխատության մեջ համամիտ չէ ներկայիս Գյուրունի տեղում Թեգարամայի տեղորոշման հետ: Նա ավելի հավանական է համարում, որ այն գտնվում էր հետագայի Կատառնիայի տարածքում²⁸: Ի. Դյակոնովը Թեգարաման տեղորոշել է Թոխմա-սու (Մելաս - Ռ. Ղ.) գետի հովտում ժամանակակից Գյուրունի մոտ՝ Եփրատից արևելք²⁹: Նա հավանական էր համարում, որ Թիլ-Գարիմմու անոնը կապ ուներ խեթական Թալիգարիմու կամ Թարիգարիմու տեղանվան հետ³⁰: Ա. Երեմյանը նույնպես համամիտ է, որ խեթական արձանագրությունների Թեգարամմա քաղաքը համապատասխանում է

²⁴ Garstang J., Gurney O. R., *The Geography of the Hittite Empire*, London, 1959, pp. 46–48 (տե՛ս նաև X էջի քարտեզը, Դահարա գետի վերաբերյալ տե՛ս նաև էջ 31, 34, 42, 46).

²⁵ Մարտիրոսեան Ն., Խայացիներու կանխագոյն պատմութեան ուրուագիծը տեղագրական ծանոթութիւններով, Խարբերդ եւ անոր ոսկեղէն դաշտը, աշխ. եւ կազմեց Վահէ Հայկ, Նիւ Եղոք, 1959, էջ 114, 118, 145: Նոյնի՝ Պրատումներ փոքրասիական անոններու մասին, «Պատմա-քանասիրական հանդես» (այսուհետ՝ ՊԲՀ), 1961, 3-4, էջ 102:

²⁶ Կառանյան Գր., Историко-лингвистические работы, стр. 134.

²⁷ Տաշեան Յ., Հաթեր եւ Ուրարտեանը, Վիեննա, 1934, էջ 35, 36:

²⁸ Cornelius F., *Neue Arbeiten zur hethitischen Geographie*, Anatolica, I, 1967, S. 74.

²⁹ Дьяконос И., Предыстория Армянского народа. История Армянского нагорья с 1500 по г. до н. э. хурриты, лувийцы,protoармяне, Ереван, 1968, стр. 84, 93, 180, 229.

³⁰ Սական Թարիգարիմուն Մուլսիլի II-ի տարեգրությունում հիշատակվել է որպես լեռնանուն Կասկա երկրում (Արևելապոնտական լեռների շրջան): Նոյն տարեգրությունում առանձին տրված է նաև Թեգարամա երկիրը (տե՛ս KBo III 4 III 58, KBo IV 4 III 19-21, AM, S. 80, 81, 124, 125):

ասսուրա-քարելական աղբյուրների Թիլ-Գարիմմուին (անտիկ աղբյուրներում՝ Gaurenæ, ներկ.՝ Գյուլրուն) և այդ երկրամասի կենտրոնն էր: Նա երկրամասի մեջ է տեղորոշել նաև Պախսուվա (ըստ հեղինակի՝ ներկ. Արաքելի քաղաքի շրջանը) և Թեքարգիա (Եփրատի աջ ափին) երկրները: Այդ երկրների միջոցով Թեքարաման Եփրատով սահմանակից էր Խուվային³¹: Վ. Խաչատրյանը գտնում է, որ Թեքարաման հարավում սահմանակցել է Խուրի երկրին, իսկ արևելքում՝ Խուվային: Նա ենթադրել է, որ Թեքարաման գտնվել է Կիցուվատնայի և Սամուխայի միջև, որ Խարանա լեռները զբաղեցրել են Թեքարամայի կեսը³²: Մ. Աստուրը, ընդհանուր առմամբ համաձայն լինելով Թեքարաման Գյուրուն բնակավայրի մոտ տեղադրելու մտքի հետ, չի բացառում նաև, որ այն կարող էր գտնվել Մելիդին առավել մոտ՝ ներկայիս Ակչадաց (նախկին Արգառա կամ Արկա բնակավայրի տեղում)³³: Զ. Միլլերը գտնում է, որ Գյուրունի տեղում Թեքարամայի տեղադրությունը հստակ չէ, և այն կարող է տեղադրվել նաև Մալաթիայից արևմուտք մեկ այլ վայրում նոյնպես³⁴: Ն. Հարությունյանը նույնպես համարում է, որ Թեքարաման (Թիլ-Գարիմմուն) գտնվել է Մելիդից հյուսիս-արևմուտք՝ ժամանակակից Գյուրուն բնակավայրի տեղում: Համաձայն Ասորեստանի արքա Սարգոն II-ի (մ.թ.ա. 721-705 թթ.) 10-րդ տարվա տարեգրության՝ Թիլ-Գարիմմուն և Մելիդուն հանդիսացել են Կամմանու երկրի քաղաքներ³⁵: Իսկ համաձայն Սինախսերիքի (մ.թ.ա.

³¹ Երեմյան Ս., Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը, ՊԲՀ, 1970, 2, էջ 35:

³² Խաչատրյան Բ., Վոստոչնա պրովինցիա Հետտոկա իմպերիա, Երևան, 1971, ստ. 94-96. Սակայն տեքստից այդ չի բխում, այլ այն, որ դրանք (Խարանա լեռները և Թեքարաման) պարզապես հարևան տարածքներ են եղել (տե՛ս KBo I 1 Vs.12,21, KBo I 2 I 2; Beckman G., Hittite Diplomatic Texts, p. 39):

³³ Astour M., The arena of Tiglath-Pileser III's campaign against Sarduri II (743 B.C.), Assur, vol. 2, 1979, p. 5. Արգառա վերաբերյալ տե՛ս Հայաստանի և հայրակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 404:

³⁴ Miller J., Anum-Hirbi and His Kingdom, Altorientalische Forschungen, 2001, 28, թ. 69, ծան. 9.

³⁵ Արդյունյան Հ., Տոպոնիմիկա Սրբության անտիկ աղբյուրներում, Երևան, 1985, թ. 184. Նոյնի՝ Կօրպուս սրբության աղբյուրներում, Երևան, 2001, թ. 514-515. Սարգոն II-ի տարեգրության մեջ Մելիդուն համարվում է Կամմանու երկրի արքայական կենտրոնը, որի կազմում էր նաև Թիլ-Գարիմմուն:

705-681 թթ.) հատվածական մի արձանագրության՝ Թիլ-Գարիմմուն գտնվել է Թաքարալւան՝ Հաստ Ա. Ղարավոյզյանի՝ Թեգարաման գտնվում էր Մելիդի և Խատխինայի միջև, Մելիդը և Թեգարաման եղել են հարևան երկրներ, և Մելիդն ընդգրկված է եղել Թեգարամա քաղաք-պետության կազմի մեջ: Հաստ հեղինակի՝ Թեգարաման գտնվում էր Վերին Եփրատի աջակողմյան վտակ Կարամինոնի գետաբերանի շրջանում՝ Եփրատի աջ ափով ձգվող և Սեբաստիայից Խարրանա երկրով, Կարամինոն գետի հովտով անցնող ճանապարհների հանգուցակետում: Հաստ Ա. Ղարավոյզյանի՝ Թեգարամա կամ Թոգարմա տեղանվան երկրորդ մասի արամա-արմա տարբերակները նույն արմատի տարբեր դրսևորումներն են: Նրանց մեջ կարելի է տեսնել Արամ անունը: Այսինքն՝ տեղանվան նախնական ծևն է *Թեգ/Թոգ (սերմ, զարմ, տոհմ, այն մատոնանշել է նաև բնակության շրջան՝ տուն կամ երկիր) Արամա: Հետևաբար, տեղանունը նշանակել է Արամի տուն կամ Արամի երկիր՝³⁷:

Ա. Քոյսյանը Թեգարամային և Մելիդին նվիրված իր ուսումնասիրություններում նշել է, որ խեթական ժամանակաշրջանում Մելիդ երկրի տարածքի մեծ մասը մտնում էր Թեգարամա երկրի կազմի մեջ: Արևելքում այն սահմանակից էր Խսուվային՝³⁸ Այս տարածքում էր գտնվում նաև խեթական մշակութային և պաշտամունքային կարևորագույն կենտրոններից մեկը՝ Լա(խո)վացանտիյան՝³⁹ Նա նշում է, որ Խաթթիի տրոհումից հետո Էլիստան-Գյուրուն հատվածը նույնպես կազմել է հետխեթական շրջանի լուվիական պետականության ծավալ-

³⁶ Թաքարը գտնվել է Փոքր Ասիայի հարավարևելյան մասում: Թաքարի պատմության վերաբերյալ տե՛ս Aro S., Tabal: Zur Geschichte und materiellen Kultur des zentralanatolischen Hochplateaus von 1200 bis 600 v. Chr. Ph.D. dissertation. Helsinki, 1998.

³⁷ Ղարավոյզյան Ա., Թեգարամա (Թոգարմա) քաղաքի տեղորոշման հարցի շուրջ, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» (այսուհետ՝ ԼՀԳ), 2011, 4, էջ 3-11:

³⁸ Քոյսյան Ա., Ուշխեթական Մելիդ պետությունը (ըստ հիերոգլիֆային լուվիերեն աղբյուրների), ԼՀԳ, 1984, 6, էջ 62: Նույնի Լувийские царства Малой Азии и прилегающих областей в XII – VIII вв. до н.э. (по иероглифическим лувийским источникам), Ереван, 1994, стр. 17.

³⁹ RGTC, VI, S. 237-238.

ման մի հատվածը: Ա. Քոսյանը հիշատակում է նաև Karahöyük, 1-3 տերսող, որտեղ նշվել է Lá/i/u-ka+ra/i-ma քաղաքը, որը խեթական աղբյուրների թա/եգարաման է (ժամանակակից Գյուրուն)⁴⁰: Ըստ նրա՝ Խաթթի տրոհման շրջանում այստեղ հնագիտորեն ավերածություններ վկայված չեն: Հյուսիսբալկանյան ժողովուրդների տեղաշրջերը չեն ընդգրկել այս շրջանը. նոյնը վերաբերում է նաև ասորեստանյան աղբյուրների հիշատակած մուշկերի, ուրումնացիների և կասկերի տեղաշրջերին⁴¹:

Այսպիսով, համադրելով «կապադովկիական», խեթական և ասորեստանյան աղբյուրները՝ թեգարաման կարելի է տեղորոշել Վերին Եփրատի հովոտում գետի աջ ափին՝ Կարգամիսից (Ներկայիս Ջերաբլուս հնավայրի տեղում) հյուսիս՝ հսուվայից (Ծոփք) արևմուտք՝ Վերին Երկրից հարավ և Քանեսից արևելք⁴²: Հարկ է նշել, որ մասնագետների մեծ մասը համակարծիք են Թեգարաման Մելիտենեի արևմուտքում տեղադրելու (արդի Գյուրունի տեղում) հարցում, որի հետ մենք նոյնպես համամիտ ենք: Թեգարամա Երկիրը փաստորեն տեղադրվում է հետագայի Երկրորդ Հայքի տարածքում⁴³:

Հետագայում Թեգարամա Երկրի տարածքի մեծ մասում առաջացավ Մելիտի (Միլիդիայի, Մելիտեյայի, Մալիցիայի) թագավորությունը (այսպես կոչված՝ նորիսեթական պետություններից մեկը⁴⁴), որի քա-

⁴⁰ Քոսյան Ա., Մ.թ.ա. XII դ. մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Երևան, 1999, էջ 149, 150:

⁴¹ Քոսյան Ա., Լուվիական պետությունները: Հայաստանի հարակից Երկրների պատմություն, հ. I, Երևան, 2013, էջ 205:

⁴² RGTC, VI, S. 383, 384.

⁴³ Երկրորդ Հայքի մասին տե՛ս Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 100: Բյուզանդիայի կայսր Հուստինիանոսի (527-565 թթ.) վերափոխումների համաձայն՝ նախկին Երկրորդ Հայքը վերանվանվեց Երրորդ Հայք: Թեգարամայի տարածքը համընկնում էր հետագայի Երրորդ Հայքի տարածքին: Այստեղ հիշատակվել են Մելիտենե, Արկա, Արարիստն, Արիարաթիա, մյուս Կոմանա և Կուկիսոն քաղաքները: Տե՛ս Ադրնոց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում: Քաղաքական կացությունը ըստ նախարարական կարգերի, Երևան, 1987, էջ 191, 192, 198: Տե՛ս նաև Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոնատիա, հ. 1, Երևան, 2007, էջ 200, 201:

⁴⁴ Bryce T., The World of the Neo-Hittite Kingdoms, Oxford, 2012, pp. 98-110.

ղաքներից մեկն էր Թիլ-Գարիմմուն⁴⁵: Համաձայն Եզեկիել մարգարեի վկայության՝ Թեգարամա անվան աստվածաշնչան տարրերակ Տուն Թորգոնմայը տեղադրվում է Գամեր (Գամիր-Կապադովկիա) Երկրի մոտ⁴⁶, որը նույնպես գալիս է հաստատելու վերոհիշյալ տեղադրության

⁴⁵ Տե՛ս նաև Սարգսյան Գ., Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» և սեպագրական աղբյուրները (Հայկի և Հայկյանների առասպելի պատմականության և զարգացման փուլերի խնդիրը), ՊԲՀ, 1992, 2-3, էջ 37, 45-48: Հեղինակը նշում է, որ Հայկի հայր համարվող Թորգոնի բնակվելու վայրը, ըստ Աստվածաշնչի տվյալների, եղած պիտի լինի իր իսկ անունը կրող «Տուն Թորգոնմայ» Երկիրը, որը գտնվել է «ի ծագացն հիախոյյ»և ոչ թե հարավում, ինչպես Բարելոնը: Հայկի հայրենիքն էլ, ուրեմն, ըստ այնմ, եղած պիտի լինի «Տուն Թորգոնմայ» Երկիրը: «Տուն Թորգոնմայ»-ը աստվածաշնչան արտահայտություն է. Երրայերենում Beth Thogarma, հոնարենում՝ Շ'իչօս տօն Թօրգամա (կամ Թերգամա), որը նշանակում է ոչ թե պարզապես «Թորգոնի տուն», այլ «Թորգոնի տուն» անունը կրող Երկիրը: Ըստ հեղինակի՝ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ ազգային հնագոյն առասպել-ավանդության կորուված մասից մի նմուշ կամ վերհուշ է պահպանվել, որը հուշում է, թե այդ մասում խոսված պիտի լիներ Հայկի ու նրա որդիների ոչ թե Բարելոնից, այլ Հայկի բուն հայրենիքից՝ «Տուն Թորգոնմայ»-ից մինչև Հարք կտրած ճանապարհի մասին: Այսպես, Թորգոնի՝ որպես հայերի նախահոր գաղափարը, համենայն դեպս, ավելի վաղ է վկայված, քան իրականացվել է Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունը: Այն առկա է արդեն IV դարի հեղինակ Եվսեբիոս Կեսարացու «Քրոնիկոնում» (Ետքի Պամիիլեայ Կեսարացւոյ ժամանակականը, մասն Բ, Վենետիկ, 1818, էջ 12): Այսինքն՝ Թորգոնի՝ հայոց նախահայր լինելու գաղափարը V դարի հայ մատենագրության մեջ ծագած մի գաղափար չէ՝ հղացած սոսկ Աստվածաշնչի թարգմանության ազդեցությամբ, այլ գոյություն է ունեցել արդեն ավելի վաղ՝ նախագրային շրջանում: Իսկ այն հանգամանքը, որ Թորգոնի տուն-Թիլ-Գարիմմու-Թեգարամա Երկիրը գտնվել է «հայ» ցեղանվան, ուրեմն և «Հայկ» անձնանվան հետ կապված Հայասա Երկրի մերձավոր հարևանությամբ, իհմը կարող է ծառայել Թորգոն-Հայկ և Թեգարամա-Հայասա զույգերի առկայությունից բխող նոր Եզրակացությունների համար: Տե՛ս նաև Պետրոսյան Ա., Հայոց ազգածագման հարցեր, Երևան, 2006, էջ 79:

⁴⁶ Աստուածաշունչ: Եզեկիելի մարգարեկութիւնը 38: Մարգարեկութիւն Գոգի դէմ: Գոգի և Մագոգի մասին: 6 Գոմերին ու բոլոր նրանց, որ նրա շուրջն են, Թորգոնմայ տունը՝ հիախիս կողմերից, ու բոլոր նրանց, որ նրա շուրջն են, բազմաթիւ ազգերի էլ՝ թեզ հետ:

իսկությունը: Հավանաբար Թեգարամա Երկրի կազմի մեջ են մտել նաև Լախուվացանտիյա, Տալպա քաղաքները:

Թեգարամայի տարածքը հեռու չէր Նեսայից՝ խեթերի նախնական կենտրոններից մեկից, և այն նույնպես հանդիսացել է խեթերի բնակության նախնական վայրերից մեկը: Հավանաբար արդեն Խաթթուսիլի լի օրոր (մ.թ.ա. XVII դարի II կես) Թեգարամայի տարածքը գտնվում էր Խեթական պետության կազմի մեջ և մնաց նրա կազմում մինչև նրա անկումը: Թեգարաման նաև ռազմավարական կարևոր դիրք էր զբաղեցնում: Մի կողմից այն սահմանակցում էր Խուրի-Միտանի պետությանը, մյուս կողմից՝ Խոսուա Երկրին:

Այսպիսով, Թեգարամա Երկիրը կարևոր աշխարհագրական դիրք էր զբաղեցնում. մի կողմից այստեղից ճանապարհներ էին բացվում դեպի Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան այլ շրջաններ՝ դեպի Ծոփիք, մյուս կողմից՝ դեպի Հյուսիսային Ասորիք և Հյուսիսային Միջագետք: Բացի այդ, Թեգարաման կարծես Խաթթի ռազմական կենտրոններից մեկն էր, որտեղ Խաթթի արքաները զորատես էին անգամնում խոշոր ռազմական գրծողություններից առաջ: Այն նաև Խաթթի կարևոր հոգևոր կենտրոններից մեկն էր:

GHAZARYAN ROBERT

THE SOUTH-EASTERN BORDER REGION OF THE HITTITE STATE

Tegarama was one of the eastern lands of the Hittite Kingdom. In the geographic sense it is part of the Armenian Highland that is why its history is of special interest to us. Taking into account the fact that the Armenian people had considerable ethnic ties with the Upper Euphrates region, specialists have traditionally tended to identify “Home of Torgom” in the Trans Euphrates region together with the city Tegarama (Assyrian Til-Garimmu) mentioned from the 2nd millennium BC. “Home of Torgom” literally repeats Bet-Togarma mentioned in the Bible. The study of the history of the country of Tegarama is also important because in Armenian historiography, starting from Movses Khorenatsi, Armenian ancestor Hayk is called “Son of Torgom”, and the Armenian people - “People of Torgom”.

Most of the researchers located Tegarama in the place of the present settlement Gyurun. By comparing the “Cappadocian”, Hittite and Assyrian sources,

Tegarama can be located in the Upper Euphrates valley, on the right bank of the river, to the north of Kargamis, to the west of Isuwa, to the south of Upper Land and to the east of Kanes.

The territory of Tegarama was not far from Nesa - one of the initial centers of the Hittites; and it was also one of the initial places of inhabitance of the Hittites. Tegarama also occupied a strategically important position. On the one hand it bordered on the country of Mitanni, on the other hand - on Isuwa. Thus, the country of Tegarama occupied a significant geographic position: on the one hand roads led from here to other western districts of the Armenian Highland, to Tsopk, and on the other hand - to Northern Syria and Northern Mesopotamia. It was also one of the spiritual centers of Hatti.